

ДОЛЯ РОСІЙСЬКИХ НІМЦІВ ЧАСІВ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ У РОСІЙСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Перша світова війна стала неймовірно тяжким випробуванням для людства, руйнуючи усталені межі імперій і долі людей, які з часом набули визначення «втраченого покоління». Сучасна історіографічна ситуація передбачає необхідність звернутися до «нового прочитання» її трагічної історії [1]. Новаторські орієнтири в проблематиці дослідження окреслились декількох суттєвих аспектах, зумовлених війною 1914-1918 рр., а саме:

- Формування ставлення російського суспільства до Першої світової війни;
- Особливості міжнаціональних стосунків, які склалися на території Російської імперії в роки війни;
- Специфіка етнополітики російської влади (передусім громадянської і воєнної) щодо німецького населення країни упродовж всього періоду війни.

Державний механізм Росії передбачав надзвичайну концентрацію влади в руках корпусу вищої бюрократії – царських сановників, які в умовах війни отримали надзвичайну самодостатність щодо своєї значущості. Сучасні дослідження свідчать, що реальна влада в Росії в той час належала «номенклатурній верхівці», яка нараховувала 6343 осіб вищих сановників [2]. Проте вирішення завдань, пов'язаних

із забезпеченням інтересів держави, стало тягарем для неї. Війна виявила болісні проблеми, вирішення яких, як свідчить історичний досвід, були далеко не простими.

Той факт, що війна велась між багатонаціональними імперіями (Росія, Німеччина, Австро-Угорщина, Туреччина), ставив перед ними нові проблеми і створював можливість конфлікту між народами, які населяли ці країни³. Загострення національних питань, активізували дискусії в російському суспільстві, розкриваючи клубок стишених до пори до часу протиріч і показали нездатність, а то й небажання царської верхівки спрямувати вирішення етнонаціональних конфліктів по шляху компромісів між націями і владою, народами Росії.

Дії російської воєнної влади і політика громадської адміністрацій країни поглибили наявну міжнаціональну ворожнечу, актуалізуючи питання побутового націоналізму до рівня імперської етнофобії [3-4]. В результаті, період війни 1914-1918 рр. став апогеєм антинімецької кампанії, що «вирішувала» по-своєму «німецьке питання» в Росії.

Умови війни з Німеччиною вимагали від Росії максимального використання воєнно-економічного потенціалу, суспільно-політичних ресурсів. Водночас в країні спостерігалось зростання імперського націоналізму, умисне розпалювання етнічної ксенофобії. Цим пояснюється винятково репресивний характер заходів влади щодо представників російського німецького етносу. Така політика була б неможливою без широкого застосування пропагандистської машини [5], а німецький етнос постав своєрідним матеріалом для психологічних експериментів самодержавства. Все це було пов'язано з неймовірним загостренням кризи

управління країною, загостренням боротьби за владу між елітами на тлі поразки російської армії.

Однак ця ситуація виникла задовго до початку війни. Свого часу, царизм, намагаючись вирішувати проблеми великої політики, був змушений звернутися до питання про долю німецького населення Росії. Наявність в країні численної німецької діаспори, її розселення у стратегічно важливих, з точки зору воєнних інтересів, регіонах, успіхи німців в галузі економіки – все це хвилювало царизм особливо після 1871 р., тобто з моменту створення єдиної німецької держави, що автоматично зробило частину німців Росії громадянами Німецького рейху [6].

Тому не дивно, що в кінці 1880-х – початку 1890-х рр. в суспільстві визріло обговорювання тези про «мирне завоювання» Росії німцями. Важелем впливу на німецьку діаспору царизм обрав шлях земельних обмежень, що супроводжувалось нагнітанням антинімецьких настроїв. Вони корелювалися характером відносин з Німеччиною. Динаміка російсько-німецьких торгово-економічних, воєнно-дипломатичних і політичних відношень до 1914 року підтримували «німецьке питання» імпульсами, створюючи своєрідний фон для реалізації внутріполітичних рішень царизму. В суспільстві формувалися антинімецькі настрої, активізувалась германофобія, що в усій повноті заявила про себе в 1915-1916 рр. Одним із її виразних проявів була оцінка передвоєнного російського політичного стану генералом А.А. Брусиловим, який стверджував, що «німець, зовнішній і внутрішній, був у нас всесильним; він обіймав найбільш високі державні посади, був *personagratis* серед високих придворових постатей; російсько-німецька партія вимагала за будь-яку ціну понижень

міцного союзу з Німеччиною, яка плювала на нас»; ... «німці панували у всіх сферах народного життя» [7]. Непідготовленість Росії до війни в морально-психологічному плані також бачилася А.А. Брусилову в надзвичайному впливі, який здійснювали на російську політику «внутрішні» німці.

Позиція А.А. Брусілова щодо «німецького питання» свідчить про те, що ряд державних, воєнних діячів тієї доби опинилися під впливом російського націоналізму, без причетності до чорносотенних партій і офіційних програмних демаршів, що все ж дозволяло багатьом царським військовим в роки війни вирішувати долі інонаціонального населення у єдиний відомий їм засіб, – депортацією німецького населення країни з регіонів компактного його проживання.

Не можна не враховувати той факт, що страх царизму перед можливим утворенням «п'ятої колони» в роки Першої світової війни відіграв значну роль у вирішенні «німецького питання». Водночас, царська влада, підштовхувана практикою союзників щодо німецьких діаспор, у розгорненій антинімецькій кампанії в Росії враховувала міжнародний досвід державницького націоналізму – каральних і обмежувальних заходів, спрямованих проти іноземців.

Окреслені контури політики царизму по відношенню до німецького населення країни у довоєнний період і в роки Першої світової війни, дають підстави для висновку, що в надзвичайних умовах правляча еліта тяжіла до практики формування образу «етнічного ворога» і боротьби з ним.

Вже 28 жовтня 1914 р. у владних структурах відбулися бурхливі дебати щодо проблеми формування суспільної думки. Тут «німецьке питання» було підняте з метою політичної спекуляції. Міністри обго-

ворювали статтю «Предел терпению» в газеті «Новое время». Стаття закликала до протестів проти стриманості до іноземних підданих і містила натяки на те, що якщо ліберальна політика по відношенню до «ворожих підданих» не зміниться, то народна стриманість про німецькі звірства і розправи над росіянами, не утримається.

Урядова дискусія виявила різні точки зору. Так, Сазонов, назвав «Новое время» «отхожим местом для буйных патриотов», був шаленим супротивником будь-якої германофобії. «Неприпустимо в наш час, – стверджував міністр закордонних справ, коли всі сили мають бути зосереджені на досягненні перемоги, будити пристрасті, закликати до погромів, до людиноненависництва; треба покласти цьому рішучий край і сприяти суворому впливові на цих підбурювачів суспільних поглядів» [8].

Голова царського правління І.А. Горемікін був більш прямолінійним і вважав неприпустимим «щоденне і щовечірне цькування німців» [9]. В той же час І.Г. Щегловітов висловив свою підтримку розгорненій антинімецькій кампанії у друці. Він стверджував, що «газети лише виражають природне почуття обурення проти безсоромного політичного ворога Росії» [10]. Ця позиція не була випадковою. Згодом саме І.Г. Щегловітов очолив один з напрямів такої боротьби з «німецьким засиллям», співвідносної з ліквідаційною діяльністю уряду в сфері господарських відносин російських німців.

В цілому більшість міністрів дійшла висновку, що «збудження народних мас з метою самосуду, хоча б і в ім'я quasi – високих патріотичних поривів – небезпечна гра з вогнем» [11]. І все ж частина міністрів робила ставку саме на це, що, передусім, було харак-

терно для діяльності. Міністерства внутрішніх справ і воєнного відомства.

Суспільно-політична ситуація, що поставила в центр уваги 1914-1918 рр. «німецьке питання», загострючи думку про доцільність характеристики антинімецької кампанії воєнного періоду використовувати термін «російські офіційні структури». У даному випадку під цим словосполученням треба розуміти, що ініціаторами, провідниками антинімецької кампанії і лідерами герmanoфобської ідеології був широкий анклав вищої бюрократії, влади, військові кола, частина суспільних і політичних діячів, які розіграли німецьку тему. В пошуках винуватців репресивних заходів, здійснених в роки війни воєнною владою проти німців, які населяли Царство Польське, Східну Прусію, західні губернії країни, російський історик-архівіст С.Г. Неліпович значну частку відповідальності за вчинене поклав на вищій командний склад російської імперської армії, а саме, на верховного головнокомандувача великого князя Миколу Миколайовича і начальника штабу Ставки генерала від інфантерії М.М. Янушкевича [12]. З викладенням незаперечних фактів того, що відбувалось.

Проте відношення до німців на ранньому етапі війни було обумовлене тим патріотичним підйомом серед широких кіл населення Росії, який проявився у маніфестаціях у великих містах, в офіційній політиці «єднання царя з народом» [13], примиренні політичних фракцій державної Думи. Вибух патріотичної солідарності суспільства, проте, мав і інший, далеко не привабливий аспект, а саме: погромні настрої і прояв народного невдоволення щодо німців, громадян Німеччини, які знаходилися в Росії як комерсанти, підприємці, дипломати. Подібні дії були спровоковані

газетними публікаціями, автори яких стверджували, що образі піддаються представники великокнязівської крові, під час перебування за кордоном. Очільник царської родини А.І. Спиридович засвідчив: «обурення було всезагальним». Воно розпалювалося у друкованих органах через повідомлення, що описували образливі дії німецького уряду щодо росіян, які мешкали за кордоном.

Водночас, початок війни, як і реакція на неї більшості населення Росії засвідчила відсутність германофобії як масового явища. Маніфестації початку війни не несли, в собі заряд національної ненависті. Це був ще «позитивний націоналізм», «рух за Русь», а не проти її супротивників [14].

Проте після ряду поразок російських військ у Східній Пруссії, суспільно-патріотичний підйом почав згасати. Військові поразки спричинили тотальні пошуки воєнно-політичним відомством, суспільством, народними масами винних у тому, що відбулося. Армії, уряду, династії була необхідна своєрідна «мобілізація» патріотизму на потреби війни. Воєнно-політична ідеологія розпочала інтенсивне формування образу ворога [15]. Ідея захисту батьківщини і визволення селянства поєднувалося з проповіддю ненависті до німців. При цьому дієвість антинімецької ідеології виходила далеко за межі власне пропаганди, спрямованої проти німців як воєнних супротивників [16].

У такій ситуації поняття «внутрішнього ворога» і «внутрішнього німця» стали синонімами. Необґрунтованим підозрам були піддані офіцери і генерали з німецькими прізвищами. Процес звинувачення таких почався із «справи» командуючого 1-ї армії К.А. Ренненкампа. Саме з його ім'ям пов'язали в суспільстві поразку російських військ у Східній Пруссії на по-

чатковому етапі війни, а значить – і увесь крах надії суспільства на швидке переможне закінчення війни до кінця 1914 р. За особистою вказівкою царя було проведено розслідування справи К.А. Ренненкампа і доведена його невинуватість. І все ж процес Ренненкампа став матрицею подібних йому антинімецьких звинувачень: «Будь-який безглуздий слух про зраду в тилу, – пригадував сучасник подій, – викликав зловтіху, хоча зрада перешкождала нам же, а не будь-кому іншому» [17].

Розуміння і страх зради стали «болючою темою» для суспільства, домінуючи у суспільних настроях. І це при тому, що в російській армії служила значна кількість офіцерів і солдат, носії в німецьких прізвищ: близько 250 тис. етнічних німців воювало в російській армії лише за офіційним даним [18], з яких до 50 тис. – вихідці із західних губерній [19]. Сучасні дослідники наводять дані про кількість німців, що проходили службу в Росії в 1914 р.: кожний п'ятий генерал – німець, кожний четвертий – генерал-ад'ютант, понад 20% – члени імператорської свити, а приблизно кожний четвертий-п'ятий – серед офіцерів корпусу генерального штабу, значна кількість – в імперській гвардії [20]. Враховуючи чисельність російських німців в армії і воєнних структурах, все ж не доцільно провину за бойові невдачі перекладати лише на них, бо переважна більшість з них були справжніми російськими патріотами. Багато з них було православними, бо відбувався природній процес русифікації німців [21]. Це відбувалося в країні, в якій німці складали 1,2% від усього населення [22].

Коли була усвідомлена неминучість тривалої війни з Німеччиною, розпочалося засудження і несприйнятність всього німецького [23]. Особливо яскраво

позначилася ця тенденція від часу окупації російськими військами Галичини у серпні 1914-1915 рр. Питання про інтернування та депортацію населення з території Східної Пруссії і Галичини посіло значне місце в російській військовій політиці. Репресивні акції воєнного уряду в особі Ставки верховного командування визначили характер взаємин російських офіційних структур з німецьким населенням країни.

Ідеєю, що визначила подальші дії Ставки у відношенні до німців, поляків, євреїв, українців, всього населення окупованих територій, була теза про те, що воно розглядалося як можливий резерв противника. Перша окупація цих земель супроводжувалася взяттям заручників і карою цивільного населення, арештами чоловіків призовного віку, з подальшою депортацією їх разом з родинами вглиб Росії нарівні з військовополоненими.

Інтерес до долі німецького населення проявив не лише воєнний уряд, але і департамент поліції (керівник – генерал-майор В.Ф. Джунковський) оскільки етнічні німці потрапили в категорію «підозрілих та неблагонадійних осіб». Спочатку в компетенцію Міністерства внутрішніх справ входило облаштування і розташування депортованих німців. Проте процес вимушеної еміграції набував масового і систематичного характеру. Виникла необхідність розмежування воєнних і поліцейських установ щодо мас «ворожого населення». Це було досягнуто спеціальною угодою між Міністерствами воєнних і внутрішніх справ (12.08.1914) [24], згідно до якого в компетенцію воєнного відомства увійшли лише полонені німці, які були затримані в ході воєнних дій. Якщо воєнне командування «внутрішнім ворогом» Росії оголосило німецьке населення країни, то царські сановники, навпаки,

звертали урядову критику на політику воєнної адміністрації у відношенні «инородцев». Таким чином «німецьке питання» виступило заручником політичної боротьби в країні.

Розглядаючи стан російськoпідданих німців періоду війни, треба враховувати наступне: по-перше, держава, що прийняла їх як своїх громадян, з самого початку дистанціювалося від них, свідченням чому є створення у 1763 році Канцелярії опікунства іноземних, а у 1800 році – Контори опікунства новоросійських іноземних переселенців; по-друге, проблема російських німців і менонітів, виокремлення їх серед інших, було характерним для Росії задовго до Першої світової війни. Доказом цього є наступні факти. В обґрунтуванні статистичних даних про іноземну колонізацію Південно-Західного краю за 1882 р. мова йде про землеволодіння німців у 3-х губерніях (Київській, Подільській, Волинській). Інтерес викликають розділи, де вказана чисельність осіб німецького походження, які прийняли чи не прийняли російське громадянство. Існувала графа, до якої було включено тих, хто зараховувався до однієї категорії – іноземних поселенців [25]. Отже, російськoпіддані німці в роки війни залишилися без права на захист російським законодавством. Більше того, війна уможливила для воєнної і жандармсько-поліцейської влади створення образу ворога в особі «инородческих» німецьких поселенців. Для цього активізувались ресурси націоналізму з метою формування відповідних психологічних настроїв народних мас щодо ведення війни. Зрештою, все це повинно було знижувати градус соціальної напруги в суспільстві шляхом зміни акценту народного невдоволення в бік антинімецьких настроїв. Архівні документи свідчать про наявність ряду справ, які торка-

лися честі царської родини, переважно, в містах, в яких нібито російські німці поводили себе неналежно на побутовому рівні. Інколи такі справи доходили до судового розгляду [26]. В силу здорового глузду частіше за все звинувачених було виправдано [27].

В той же час доля не була такою прихильною до колоністів. Так католицький ксендз І.П. Малиновський і лютеранський пастор І.А. Юндт (колонія Федотівка) були звинувачені в «германофільстві», що виражалося в використанні ними німецької мови під час богослужіння. Це суперечило постановам одеського генерал-губернатора Ебелова, який ініціював заборону німецької мови. Діяльність цих церковнослужителів була визнана «ворожою для Росії». Документ наголошував: «Завдяки діяльності пастора Юндта і ксендза Малиновського майже все населення колонії Високопольської (Кронауської) волості ставиться вороже до Росії, російського уряду і російського народу» [28]. Однак визначальним в цій справі була не стільки мова, скільки земельне питання.

Широке розповсюдження в суспільстві отримала ідея розподілу німецьких земель на користь особливого земельного фонду, сформованого в умовах воєнного часу. З цього приводу А.В. Кривошеїн заявив, що ставка впливає на його відомство і вимагає укладення царського наказу про «наділи землею найбільш постраждалих і найбільш відзначених воїнів» [29].

Так, Н.Н. Янушкевич розраховував таким чином підняти дух армії і зацікавити російського солдата матеріально. У листі до А.В. Кривошеїна він писав, що «казкові герої, ідейні борці і альтруїсти зустрічаються поодинокі, таких не більше одного процента, всі останні – люди 20-го числа» [30]. Начальник штабу

вважав за необхідне «боротися за Росію красиво, але маса цього не розуміє», тому «героїв необхідно купити» землями німців-колоністів [31]. Таку пропозицію ставки влада сприйняла негативно, вважаючи це неприпустимим, наївним і нерозумним. Було сказано, що в той час, коли «... на фронті все руйнується, неприятель наближається до серця Росії, Янушкевич турбувався лише, щоб відвести від себе відповідальність про те, що відбувається...» [32].

Аналогічним був виступ міністра внутрішніх справ князя Н.Б Щербатова, який стверджував, що «ніхто ще не купляв героїв, що любов до батьківщини і самовідданість не ринковий товар...; солдати втікають, доведені до відчаю, а Ставка буде їх умовляти – не біжіть, землю одержите. Яка ганьба і яке моральне падіння...» [33]. В цілому, уряд вважав неможливим наділити багатомільйонну армію землею, незважаючи на те, що уже в той час відбувалася кампанія з ліквідації німецьких земель згідно наказу від 2 лютого 1915 року.

Важливою складовою загальнодержавного законодавства, відомого як Ліквідаційне, було саме аграрне питання, що передбачало не тільки усунення конкурентів на продовольчому ринку, а й у сфері промислового виробництва, також і в банківській сфері.

Проте це була лише видима сторона німецької проблеми. Набагато серйознішими були завдання стратегічного характеру, а саме: відвернути незадоволення населення країни станом на фронтах, переорієнтувавши його на ворожі настрої і дії щодо «внутрішнього німця» і тим самим полегшити ситуацію влади і воєнного керівництва. Безумовно, в антинімецькій політиці точка зору Миколи II була визначальною. Він вважав боротьбу з «німецьким засиллям» важливим дер-

жавним завданням, рішення якого могло здійснитися лише під час війни. І мова йшла не тільки про німецьких колоністів в минулому, а й про зміни економічного партнерства з Німеччиною. Саме про це свідчить його лист від 26 серпня 1916 р., до англійського короля Георга V [34]. В цілому, вся антинімецька кампанія була достатньо багатофункціональною. Вона надавала додатковий стимул для селян, мобілізованих до армії, обіцяючи їм по закінченню війни, землі німецьких колоністів і тим самим бажаючи огородити російських поміщиків від домагань на їх землю селян. До того ж, така політика віддавала ринок продовольчої імперії в руки поміщиків. З іншого боку, її впровадження розширювало сферу діяльності російської буржуазії, витісняючи і знищуючи німецький буржуазний сегмент, наносячи удар по духовній і культурній складовій ідентичності німецького етносу, який мешкав в Росії. Все це в цілому повинно створити нестерпні умови для життєдіяльності російських німців і змусити їх на рееміграцію. Проте державна політика, порушуючи принципи особистої власності, її незаконне відчуження, поправлення національно-культурних прав і неповагу до прав особистості, що поступово здійснювалася російською державою в роки війни, спричинили з часом ті катастрофічні наслідки, які її (державу) і знищили.

Джерела і література

1. Первая мировая война: Дискуссионные проблемы истории / ред. Ю. А. Писарев, В. А. Мальков. – М., 1994. – 306 с.; «Круглый стол»: Первая мировая война и ее воздействие на историю XX в. // Новая и новейшая история. – 1994. – № 4-5. – С. 109-131; Писарев Ю. А. Новые подходы к изучению истории Первой мировой войны /

- Ю. А. Писарев // Новая и новейшая история. – 1993. – № 3. – С. 47-56; Lincoln W. Passagethrough Armageddon: The Russiansin Warand Revolution 1914-1918 / W. Lincoln. – N.Y., 1994. – 637 p.; Українська державність у ХХ столітті: історико-політологічний аналіз / Під керів. О. Дергачова. – К., 1996. – 448 с.; Перша світова війна: історичні долі народів Центральної та Східної Європи // Матеріали Міжнародн. конф., присвяченої 80-річчю Буковинського народного віча. Чернівці, 22-24 верес. 1998 р. – Чернівці, 2000. – 325 с.; Оболенская С.В. «Немецкий вопрос» и представления о немцах в России в годы первой мировой войны / С. В. Оболенская // Россия и Германия. – М., 2001. – Вып. 2. – С. 175-197. Проте, як зазначає сучасний український історик В. Фісанов, тематика Великої війни і сьогодні багато в чому залишається для української історіографії своєрідною *terra incognita*. Див.: Фісанов В. Програне суперництво (США та Австро-Угорщина у Центральній Європі в роки Першої світової війни) / В. Фісанов. – Чернівці, 1999. – 264 с.
2. Поликарпов В. История нравов в России: Восток или Запад? / В. Поликарпов. – Ростов-на-Дону, 1995. – С. 163.
 3. Хаген фон М. Великая война и искусственное усиление этнического самосознания в Российской империи / М. Хаген фон // Россия и Первая мировая война: Материалы Междунар. Науч. Коллоквиума. – С.П.б., 1999. – С. 399.
 4. Булдаков В. Имперская этнофобия / В. Булдаков // Родина – 1995. – № 7. – С. 20 – 24.
 5. Оболенская С. В. «Немецкий вопрос» и представления в России о немцах в годы Первой мировой войны / С. В. Оболенская // Россия и Германия. – М., 2001. – Вып. 2. – С. 182.
 6. Бовуа Д. Битва за землю в Україні. 1863-1914: Поляки в соцієтнічних конфліктах / Д. Бовуа // Пер. З. Борисик. – К., 1998. – С. 293.
 7. Брусилов А. А. Мои воспоминания / А. А. Брусилов. – Мн., 2003. – С. 82.
 8. Яхонтов А. Записки о секретных заседаниях Совета министров / А. Яхонтов // Новый журн. – Нью-Йорк. – Кн. 221. – С. 112.
 9. Там же.
 10. Там же.
 11. Там же.
 12. Нелипович С. Г. Роль военного руководства России в «немецком вопросе» в годы первой мировой войны / С. Г. Нелипович // Российские немцы. Проблемы истории, языка современного положения: материалы международной научной конференции, Анапа, 20-25 сентября 1995 г. – М., 1996. – С. 262.
 13. Спиридович А. Великая война и февральская революция (1914-1917): Воспоминания. Мемуары / А. Спиридович. – Мн., 2004. – С. 3.

14. Родина – 1996. – № 4.
15. Нелипович С. Г. Роль военного руководства России в «немецком вопросе» в годы Первой мировой войны (1914-1917) ... С. 262.
16. Оболенская С. В. Указ. Соч. ... С. 177.
17. Меленберг А. Немцы в российской армии накануне первой мировой войны / А. Меленберг // Вопросы истории. – 1998. – № 10. – С. 128.
18. Чрезвычайная следственная комиссия по делам о бывших Министрах полк. С. А. Коренева // Архив Русской революции. – М., 1991. – Т. 1. – С. 22-23; Бобылева С. И. Общественное мнение России конца XV – начала XX в. о российском немце / С. ИМ. Бобылева // Вопросы германской истории. – Д., 2004. – С. 29.
19. Осташева Н. Ликвидационные законы / Н. Осташева, Ю. Берестень / Немцы Украины: Пилотный сборник. – М., 2002. – С. 125.
20. Нелипович С. Политика оккупационных властей Центральных держав в отношении немцев Царства Польского. 1915 – 1918 гг. / С. Нелипович // Немцы России: Социально-экономическое и духовное развитие 1871-1941 гг.: материалы VIII Международной научной конференции, Москва, 13-16 октября 2001 г. – М., 2002. – С. 98.
21. Бобылева С. И. Общественное мнение России конца XIX-начала XX в. о российском немце / С. И. Бобылева // Вопросы германской истории. – Д., 2004. – С. 5-34.
22. Меленберг А. Немцы в российской армии накануне первой мировой войны А. Меленберг // Вопросы истории. – 1998. – № 10. – С. 129-130.
23. Спиридович А. И. Указ. Соч. – С. 10.
24. Центр. держ. іст. архів України у м. Києві. – Ф. 385; оп. 1, д. 2839, л. б. – Далі. ЦДІАК України.
25. Государственный архив Российской Федерации – Ф. 102. Делопроизв 2, оп. 1882 г., д. 244, л. 34, 34 об.
26. ЦДІАК України. – Ф. 317, оп. 1. Д. 5723; д.5728; Ф.385, оп. 1, д.2945.
27. ЦДІАК України. – Ф. 349, оп. 1, д. 31 а.
28. Там же. – Л. 48.
29. Яхонтов А. Тяжелые дни (Секретные заседания Совета Министров 16 июля – 2 сентября 1915 года / А. Яхонтов // Архив русской революции. – М. 1993. – Т. 18. – С.23.
30. Там же.
31. Там же. – С. 23-24.
32. Там же. – С.24
33. Там же.
34. Шаццлло В. К. Первая мировая война. 1914-1918. Факты. Документы / В. К. Шаццлло. – М., 2003. – С. 226.